

**ՀԱՅՈՑ ԸՆՏԱՆԵԱՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ՍՈՎՈՐՈՒՅԹՆԵՐԻ ՈՒ
ԾԵՍԵՐԻ ԲՆՈՒԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ Խ. ԱԲՈՎՅԱՆԻ ԵՐԿԵՐՈՒՄ**

Խ. Աբովյանը հայոց սոցիոնորմատիվ մշակույթի կամ ընտանեկան-հասարակական կենցաղը պատկերող բազմաթիվ ուշագրավ և արժեքավոր նկարագրություններ է թողել: Նրա «Առաջին սերը»,¹ «Թիֆլիզու հայոց հանգստարանը»,² «Ակնարկ Թիֆլիսում ապրող հայերի կյանքի և հատկապես նրանց հարսանեկան սովորությունների մասին»,³ «Համառոտ ակնարկ հայերի մասին»,⁴ «Հայաստանի և հայ ժողովրդի տնտեսական ու կուլտուրական վիճակը բարելավելու ուղիների մասին»,⁵ «Գյուղական տների կառուցվածքը»,⁶ «Վերք Հայաստանի»⁷ և այլ ստեղծագործություններ հարուստ են հայոց ընտանեամուսնական սովորությունների ու ծեսերի վերաբերյալ տեղեկություններով:

XIX դարի առաջին կեսը մի ժամանակաշրջան էր, երբ հայ իրականության մեջ դեռևս կենսունակ էին ընտանեկան համայնքները կամ գերդաստանները: Նահապետական գերդաստանն իր կազմով ու կառուցվածքով սերտ ազգակցությամբ եռասերունդ կամ քառասերունդ անհատական ընտանիքների համախմբումն ու միավորումն էր մեկ տան մեջ: Խ. Աբովյանի նկարագրություններից երևում էր, որ Արևելյան Հայաստանում դեռևս բավականին կայուն էին պահպանվել գերդաստանական հարաբերությունների շատ մնացուկներ, որոնց ուսումնասիրությամբ հնարավոր է վերականգնել արևելահայ հատվածի ընտանեկան, ամուսնական կյանքի իրական պատկերը: Այդպիսի մեծ ընտանիքների կազմը, ըստ գրողի, հասնում էր 10-40-50 հոգու: Դրանց երկարատև պահպանման հարցում հիմնականն ու առաջնայինը տնտեսական դրդապատճառներն էին: Բնափակ տնտեսությունը և արտադրողական ուժերի զարգացման ցածր մակարդակը պահանջում էին արտադրական մեծ կոլեկտիվների համակցություն:⁸

Գերդաստանին բնորոշ էր կայուն կազմը, կուռ ղեկավարությունը, փոխհարաբերությունները կարգավորող կարգ ու կանոնը, որոնք հազարամյակների միջով փոխանցվելով, սովորության ռիթմով հասել էին XIX դար՝ դառնալով ազգագրագետների ուսումնասիրության առարկա:

Գերդաստանի նահապետը նրա ընդհանուր, միանձնյա ղեկավարն էր: Նրա իրավունքները գրեթե անասահմանափակ էին: Նա էր գերդաստանական ամբողջ սեփականության տերը, գերդաստանի բոլոր անդամների ճակատագիրը տնօրինողը: Նրա իրավունքն էր խրախուսել գերդաստանի օգտին գործող անձանց և պարսավել ու պատժել նրա շահերն ու սովորության իրավունքը խախտողներին: Բացի այդ՝ կարող էր ժառանգությունից զրկել անհնազանդ զավակներին կամ թռուներին և հեռացնել ընտանիքից: Եվ եթե նմանին մինչև իսկ ազգականն էլ ապաստան տար, այդպիսին տան թշնամի կհամարվեր: Ազգականն ավելի շուտ պետք է աշխատեր հաշտեցնել նրանց, ինչը և հաճախ կատարվում էր: Քանի դեռ մեծերից մեկն ապրում էր, բոլորն իրենց երեխաներով և կանանցով հանդերձ նրա հպատակներն էին:⁹

Ընդհանրապես, գերդաստանի նահապետին բնորոշ այս և նման իրավունքները բավականին լավ էին պահպանված, մի հանգամանք, որին առանձնահատուկ ուշա-

¹ Խ. Աբովյան, *Երկեր*, հ. 4, Եր., 1947, էջ 1-19:

² Նույն տեղում, էջ 40-47:

³ Խ. Աբովյան, *Երկեր*, հ. 8, Եր., 1958, էջ 154-193:

⁴ Նույն տեղում, էջ 32-42:

⁵ Նույն տեղում, էջ 82-96:

⁶ Խ. Աբովյան, *Երկեր*, հ. 10, Եր., 1961, էջ 59-99:

⁷ Խ. Աբովյան, *Վերք Հայաստանի ողբ հայրենասիրի*, Եր., 2004, էջ 3-422:

⁸ М. К о с в е н, *Семейная община и патронимия*, М., 1963, стр. 56: Э. Карапетян, *Армянская семейная община*, 1958, стр. 8:

⁹ Խ. Աբովյան, *Երկեր*, հ. 10, էջ 64:

դրություն է դարձրել Խ. Աբովյանը: Այսպես, ըստ գրողի, գերդաստանում ծերունիների ընդգծված հեղինակության մասին է վկայում *խոսկապ* կոչվող արարողությունը:¹⁰

Համառարած երևույթ էր, որ հարսներն ամուսնության առաջին իսկ օրից երեսը ծածկում էին քողով: Քողածածկ հարսն ազատ էր մնում գերդաստանի ու օտար տղամարդկանց աչքերից: Միայն առաջնեկի ծննդից հետո կամ, ինչպես Խ. Աբովյանն է հիշատակում, «խոսկապ» արարողությունից հետո հարսը կարող էր բաց երեսով երևալ օտար տղամարդկանց: Այս ծեսը կատարվում էր նույնիսկ այն ժամանակ, երբ հարսներն արդեն 30-40 տարեկան էին, այսինքն՝ մի քանի զավակների տեր էին: Մակայն մինչ այս ծիսակատարությունը, ծնողները, երբ դրսում կամ այլ տեղ հարսներին խոսելիս տեսնեին, պետք է չտեսնելու տային:¹¹

Այս ազատության համար նրանք անձնվիրությամբ և երախտագիտությամբ համբուրում էին մեծերի ձեռքը և իրենց երջանիկ զգում, որ տանն արդեն որպես հասուն կանայք են դիտվում: Ծերունիները հաճախ քանկարժեք նվերներ էին անում նրանց, իրենց ձեռքով իջեցնում էին այն շորը, որ մինչև այդ ծածկած էր պահում նրանց բերանները: Դա նրանց ազատության նշանն էր:

Հայկական գերդաստանում ընդհարված ամուսինների հաշտեցման գործում ևս զգալի դեր է խաղացել մահապետը: Ըստ սովորույթի՝ վիճած ամուսիններին բերել են մեծի մոտ, որոնք համբուրել են նրա ձեռքը և խոստացել, որ նման բան այլևս չի կրկնվի: Այնուհետև ամուսինների հաշտեցումն ընդգծելու համար ծերունին խրատական և պարսավանքի խոսքեր է ուղղել իր որդուն՝ ասելով. «Մի՞թե իզուր են քեզ մինչև այս հասակը հասցրել, որ դու մեր ծերությունը դառնացնես, չգիտե՞ս, որ ամեն լուրջ կարող եմ քեզ հետ ուզածիս պես վարվել: Որդի, այդ բոլորը մեզ համար չի, այլ քեզ համար. մեր մի ոտն արդեն գերեզմանում է. ինչ դու մեզ անես, նույնը քո երեխաներից վշտով կատանաս»:¹²

Ծնողների նկատմամբ որդիների ամենափոքր հանդգնությունը համարվում էր ընտանեկան աղետ, վշտի պատճառ. «Աստված իր օրհնությունն իմ տանից վերցրել է, մխիթարության փոխարեն ցավ ու վիշտ տվել: Լավա՞ծ բան է, որ որդին իր հոր հանդեպ անհնազանդ լինի. իմ տան վրա անե՞ծք կա» և այլն, - ասում էին նրանք: Մեծերի նկատմամբ խորին հարգանքը, ըստ Խ. Աբովյանի, դրսևորվում էր հայ ընտանեկան կենցաղի բոլոր դրվագներում: Ուշագրավ է նաև գրողի ճաշելու պահի վերաբերյալ նկարագրությունը. «Տան առավել տարեց անդամները և նրանց հետ ավելի երիտասարդներն՝ իրենց ջահել կանանցով, նստում են մի կողմում, դեմքերը մեծ մասամբ հակառակ կողմը դարձրած, որտեղ նստում են ծերունիները: Տատը մեծ մասամբ կանգնում է ծերունու դիմաց, որպեսզի վերջինս չտեսնի, թե ինչպես են ուտում մյուսները, չնայած մեզ մոտ մեկընդմիջտ կանոն է, որ երիտասարդ կանայք և աղջիկներն ուտելու ժամանակ մի ձեռքը միշտ պահում են բերաններից, անկախ այն բանից՝ այնտեղ է նա, թե ոչ: Նրանց խոսակցությունն այնքան ցածր է, այնպես զաղտնի, որ մինչև իսկ այդ տարածության վրա ոչինչ չի կարելի լսել, բացի փսփսոցից»:¹³

Չնայած մահապետի բռնապետական դերին՝ նրա մահը միշտ էլ մեծ կորուստ է համարվել գերդաստանի համար՝ առաջ բերելով բոլոր անդամների ափսոսանքն ու կարեկցանքը: Այս մասին ևս Խ. Աբովյանը թողել է արժեքավոր նկարագրություններ: Մրտառուչ է, թե ինչպես են արդեն 50-60 տարեկան որդիները երախտագիտության խոսքեր ասել հանգուցյալի մասին. «Մեր տան սյուները քանդվեցին, ո՞վ է մեզ կառավարելու և սանձահարելու, թանկագին ծնողներ: Այժմ մենք նման ենք մի տակառի, որի կափարիչը չկա, և ամեն կեղտոտություն անարգել ներս է լցվում»:

Մահացած մահապետին փոխարինել է ավագ եղբայրը, որին իր եղբայրների երեխաներն անվանել են հայր, իսկ իրենց հարազատ հայրերին այլ անունով են կոչել: Նրա կնոջն անվանել են *Մեծ նան*, իրենց հարազատ մորը՝ *Փոքր նան*, և նրանց երե-

¹⁰ Խ. Աբովյան, *Երկեր*, հ. 10, էջ 65:

¹¹ Նույնը:

¹² Նույնը:

¹³ Նույն տեղում, էջ 67:

խաները քույր և եղբայր են համարվել:¹⁴ Ավանդական ընտանեկան այսպիսի դրվածքը վկայում է արյունակցական-ազգակցական կապերի կենսունակության մասին:

Ընտանիքի նահապետի օգնականը նրա կինն էր, որը մեծ իշխանություն ուներ հատկապես կանանց նկատմամբ: Անգամ նահապետի մահից հետո մեծ մոր ընդհանուր հսկողական գործառնությունը պահպանվում էին: Նրա հեղինակությունը խարսխված էր ոչ թե բռնի ուժի, այլ իսկապես հարգանքի վրա:

Նկարագրելով ներընտանեկան փոխհարաբերությունները՝ Խ. Աբովյանն անդրադարձել է նաև թոճառանը (հացատուն), որտեղ ճաշել են գերդաստանի անդամները, լավաշ թխել, տաքացել: Թոճիկը վառել են ամեն օր վաղ առավոտյան: Բոլոր կերակուրները եփել են թոճիկի վրա: Կափարիչով ծածկված թոճիկի վրա դրել են քառակուսի սեղանի ձև ունեցող, մեկ ոտնաչափ բարձրությամբ քուրսին, որը երկու-երեք կարպետով կամ գորգով ծածկել են այնպես, որ դրանց ծայրերը ձգվեն մինչև հատակը՝ տաքությունը ներսում պահելու նպատակով: Ընտանիքի բոլոր անդամներն ըստ կարգի նստել են քուրսու շուրջը և տաքանալու համար ոտքերը, հաճախ նաև ձեռքերը, երկարել են ներս: Ընտանիքի հայրն ունեցել է իր հատուկ տեղը: Քուրսու շուրջը ճաշել են առավոտյան և երեկոյան: Կանայք մեծ մասամբ ճաշել են տղամարդկանցից առանձին: Շատ հաճախ հայր ու որդի, մայր ու աղջիկ, քույր ու եղբայր միևնույն ամանից են կերել, թոճառանն ընդունել են միայն ազգականներին և ծանոթ հյուրերին:¹⁵ Ավելի ուշ՝ XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբներին, գերդաստանի նահապետի հեղինակությունն աստիճանաբար անկում էր ապրել: Դա կապիտալիստական հարաբերությունների երկիր ներթափանցման հետևանք էր, որը նպաստում էր անհատական ընտանիքների դերի բարձրացմանը:

Խ. Աբովյանը մանրամասնորեն անդրադարձել է հարսանիքին, որը փաստորեն ամեն մի ամուսնություն հասարակայնորեն վավերացնելու ծես է: Գրողը, ճիշտ ըմբռնելով հարսանեկան սովորույթների դերն ու նշանակությունը, փորձել է դրանք իմաստավորել: Ըստ նրա՝ հարսանեկան սովորույթները՝ որպես ազգային երևույթ, միանգամայն ինքնատիպ են:¹⁶ Ամուսնությունը մեծ մասամբ կատարվել է ոչ թե ազատ ընտրության միջոցով, այլ ծնողների ցանկությամբ:

Ամուսնացող կողմերի՝ սեփական ընտրությամբ ամուսնությունը խստորեն սահմանափակված էր, որին մեծապես նպաստում էր աղջիկներին մանկության շրջանում նշանելու կամ նույնիսկ հարս տանելու սովորությունը: Այսպիսի դեպքերում փորձում էին արդարանալ այն պատճառաբանությամբ, թե ընտանիքի համար անհրաժեշտ են աշխատավոր ուժեր, որ նրանք ձեռք են բերում հանձին նորահարսի:¹⁷

Գրողի դիտարկման համաձայն՝ ոմանք իրենց խնամիական կապերը կնքում էին այն ժամանակ, երբ երեխաները դեռևս չէին ծնվել: Եթե մեկին աղջիկ էր ծնվում, մյուսին՝ տղա, համաձայն պայմանավորվածության, տասնհինգ տարին լրանալուն պես նրանց ամուսնացնում էին: Սովորաբար տղաներին ամուսնացնում էին մինչև նրանց քսան տարեկան դառնալը, իսկ աղջիկներին՝ մինչև տասնհինգ: Յուրաքանչյուր ընտանիքի հայր տենչում է այն օրվան, երբ կկարողանա երջանկացնել իր զավակներին՝ ամուսնացնելով. «Չէի ցանկանա էս մաշված ոսկորներս հողի տակ դնել, մինչև որ հարսանիքիդ օրը չպարեն»:¹⁸ Կամ՝ «Հը, տղա՛, ե՞րբ պիտի քեզ լծենք կամին, գիժ մոգու պես դես ու դեն ես ընկնում»:¹⁹ «Թո՛ղ մենք էլ կարմիր թելը (նարտը.-Ռ. Ն.) վիզդ կապենք և թագը գլխիդ դնենք»:¹⁸

Խ. Աբովյանը բազմիցս ընդգծել է, որ ամուսնությունը տղամարդկանց համար եղել է շահույթի աղբյուր և դրամագլուխ ձեռք բերելու միջոց: «Շատ բացառիկ դեպքերում, - գրում է Աբովյանը, - կհանդգնի որևէ երիտասարդ իր սրտի ուզածին ընտրել, իսկ աղջիկը՝ երբեք»:¹⁹ Խոսելով ամուսնության հիմքում ընկած դրամական գործարքների մասին՝ Խ. Աբովյանը վեր է հանում արատները, անողոր ծաղրի ենթարկում ժամանա-

¹⁴ Խ. Աբովյան, հ. 10, էջ 28-29:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 69:

¹⁶ Նույնի, հ. 8, էջ 162-163:

¹⁷ Նույն տեղը, էջ 164:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 162:

¹⁹ Նույն տեղում, հ. 8, էջ 162:

կի բարքերը: «Բոլորն էլ փողի ծարավ են զգում, - գրում է նա, - փողի համար են ամուսնանում, փողն է ամենամեծ սրբությունը աշխարհիս երեսին, երկնային ամենամեծ բախտավորությունը, լավագույն բուժամիջոցը, ինչպես նաև դրախտ ու դժոխք գնալու, ամբողջ աշխարհը տակն ու վրա անելու, կործանելու և նորից շինելու միակ միջոցը»²⁰: Խ. Աբովյանն ազգագրագետի խոր իմացությամբ և գեղագետի հմտությամբ նկարագրում է նաև Թիֆլիսի հայության այն խոր ապրումները, որ առնչվում էր օժիտի պատրաստման, աղջկա ծնունդը դժբախտության համարելու հետ:²¹ Աղջկա օժիտը հասնում էր 200 – 1000 – 7000 - 10.000 արծաթ ռուբլի և մի այդքան էլ ակնեղենի, նամանավանդ Թիֆլիսի համար ամեն ինչ եռապատիկ քանակ էր, քան ուրիշ տեղ:

Երիտասարդին կամ աղջկան ամուսնացնելը ծնողների և տան մեծերի գործն է եղել: Երբ երիտասարդները հասունացել են, հայրն ու մայրը սկսել են մտածել նրանց ամուսնության մասին: Ընտրությունից հետո, որը մեծ մասամբ կատարում էր տղայի հայրը, նա գնում էր աղջկա բնակավայրը՝ տեսնելու նրան ջուր կրելիս (որովհետև մեծ մասամբ աղջիկներն են գետից ջուր բերել), ապա խնամախոսի միջոցով տեղյակ է պահել աղջկա ծնողներին: Վերջիններս սովորաբար մերժել են ամեն տեսակ առաջարկություններ, մինչև չտառան իրենց պահանջածը: Միաժամանակ գովերգել են իրենց աղջկա արժանիքները. «Դ՛ւմ աղջիկը գեղեցիկ է արևի նման, անմեղ՝ ինչպես աղավնին, ջանասեր է և կարող է տասը մարդու գործ կատարել, կույր չէ, աչքեր ունի՝ ամեն մեկը լուսնի նման... Ի՞նչն է պակաս: Հաց շատ ունենք նրան կերակրելու համար, հայտնի օջախից է. չէ՛, չէ՛ եղպես էժան չեմ ծախի: Նա մեր տան աչքն է, մեր տան սյունն ու լույսը: Նա հողից չի բուսել, որ եղպես հեշտ ու հանգիստ տոնից դուրս գցեմ: Չի՛ ուզում, ուզածս չի՛ տալիս, թո՛ղ նա իր ճամփեն գնա, ես էլ՝ իմ»:

Աղջկա ծնողներին մեծ համբերությամբ լսելուց հետո սկսում է խոսել միջնորդը, որի դերը կատարել են քահանաները, պառավ կանայք կամ տղամարդիկ: Միջնորդը խորամանկորեն և հմտորեն սկսել է հակաճառել աղջկա ծնողներին:

Երկու կողմերի համաձայնության դեպքում աներն ստանում էր պահանջած իրերն ու դրամը, որից հետո կատարվում էր նշանդրեքի արարողությունը: Նշանդրեքի ժամանակ հարսին, բացի զգեստներից, նվիրել են մատանիներ և այլ զարդեր, որոնցով նա արդեն կապվում էր ապագա ամուսնու ընտանիքի հետ: Այդ օրը հարսնացուին նվիրում էին նաև շաքար և կոնֆետներ: Դրանից հետո քահանան օրհնում էր հարսի զգեստները նշանվածների ծնողների ներկայությամբ: Նշանդրեքից հետո հարսնացուն քող էր կրում և տոնից գրեթե դուրս չէր գալիս:²² Ազգագրական նյութերը վկայում են, որ նշանդրեքից հետո հարսին զանազան հասարակական վայրեր տանելու պարտականությունն ընկնում է տղայի կողմի կանանց վրա:

Սովորույթի համաձայն՝ փեսան իրավունք չուներ աներոջ հետ հանդիպելու. դրա համար գոյություն է ունեցել հատուկ արարողություն: Փեսային աներոջ տուն են հրավիրել, ընծաներ տվել, բայց նա կանգնել է աներոջ մոտ գլուխը կախ, հանցավորի նման և իր մտքերն արտահայտել է մնջախոսությամբ, հաճախ համբուրել աներոջ ձեռքը, չի համարձակվել նրա հետ ճաշել ու կատակել:²³

Խ. Աբովյանի նկարագրած՝ նորապսակների խուսափման այս սովորույթը որոշակի հասարակական պայմանների հետևանք էր: Սովորույթի ծագման, մեկնաբանման, դասակարգման շուրջ գոյություն ունեն տարբեր կարծիքներ: Գիտնականներից ոմանք այն կապում են՝ ա) կնոջ առևանգման ինստիտուտի հետ՝ իբրև բռնի ամուսնության դեմ ձևավորված հակազդեցություն, բ) որպես արգելափակող համակարգ, սեռային կապերի կանխման միջոց, որը ծագել է խմբային ամուսնությունից անհատականի անցման ընթացքում, գ) որպես մայրիշխանությունից հայրիշխանության անցման ժա-

²⁰ Խ. Աբովյան, հ. 8, էջ 179-180:

²¹ Ուշագրավ է, որ աղջկա ծնունդը պատուհաս է համարվել Թիֆլիսի հայության համար: «Թող սատանի բաժին դառնա: Քիչ ցավ ունեինք, հիմա էլ նորն է գալիս: Երբ աստված մարդուն պատժել է ուզում, սրանից մեծ պատիժ չի կարող լինել: Ա՛խ, երանի թե մեռներ, իսկույն Լեթ հողի տակը դնեինք», «Սև լիներ էսօրը մեզ համար, աղջիկ է ծնվել: Ո՛չ սպանել կարող ես, ո՛չ էլ՝ ջուրը գցել»:

²² Նույն տեղում, էջ 169:

²³ Նույնը:

մանակաշրջանի մնացուկ, դ) տիրապետող բազմաթիվ մնացուկների հոգեբանական ընթրում:²⁴

Աները փեսայի հետ գրուցելիս նորից իր աղջկա գովքն է արել, փեսային խրատներ տվել. «Արի ձեռքս համբուրիր ու դոչաղ կաց, չեմ թողնի, որ ճակատդ մռայլվի. հողի տակից էլ ձեզ համար հաց կհանեն: Սրանից հետո իմ դուռը բաց է քեզ համար, իսկ հարսնացուիդ (մինչև ամուսնությունը -Ռ.Ն) իրավունք չունես տեսնելու, թե չէ աչքերդ կհանեն, աղջկաս էլ ընդմիջտ կխլեն քեզանից, ասածներս մտքումդ պահիր: Ես ձեզ իրար մոտ կտանեմ»:²⁵ Այս բոլորն ավարտվել է նրանով, որ աները հարվածել է փեսայի ականջին, ծոծրակին, համբուրել է ճակատը, քաշել ականջը, քիթը, հետո երկու ձեռքով բռնել է ամոթից կասկարմիր կտրած փեսայի գլուխը և սեղմել կրծքին: Այս դեպքում աներոջ համբուրը, ըստ Ե. Լավայանի, ոչ թե հարգանքի, այլ սիրո նշան էր:²⁶

Խ. Աբովյանի վկայությամբ՝ աղջկա մայրը ևս հատուկ ուշադրություն է դարձրել փեսային, հյուրասիրել համեղ կերակուրներով: Նրան է դիմել «աչքիս լույս», «արտիս սյուն», «ցավո տանեն», «երեսս ոտքիտ տակ» և այլ սիրալիր արտահայտություններով: Ազգագրական առումով մի սքանչելի երկխոսություն է գոբանջի սիրատույժը խոսքերն ուղղված նորասփեսային. «...մեռնեմ աչքերիդ, գլխիդ, հոգուդ, երեսիդ, մեռնեմ քո բոյ-բուսաթին: Միրտս ուզում է քեզ սաղ-սաղ ուտել: Երբ քեզ տեսնում եմ՝ արևն է ծագում առաջս: Ուզում եմ գլխովդ պտույտ գալ: Ցավդ տանեն: Երեսս ոտքիդ տակը: Թո՛ղ աստված հոգիս ու մարմինս առնի, քեզ տա: Հոգիս հոգուդ բնակարան է դարձել: Որ կյանքս էլ ուզես կտամ: Ամեն անգամ, երբ ոտքդ իմ շենն ես դնում, կարծես թե երկինք է երևում իմ տանը: Մեռնեմ անունիդ: Եթե կարողանայի սիրտս բաց անել, կտեսնեիր, որ արյունս քո սիրուց ետ է գալիս, երբ ինձանից հեռանում ես, թվում է, որ տան պատերը դևեր են դարձել ու ինձ ուտել են ուզում: Մի օր քեզ չտեսնելիս, կարծես աշխարհը տակ ու վրա է լինում: Դու հոգուս լույսն ես, սրտիս ճրագը...: Աչքս ջուր է դառնում, երբ ուշանում ես: Երբ ձայնդ ականջս է ընկնում, խելք ու միտքս չքանում է: Դու իմ թագն ու պարծանքն ես: Քուն թե արթուն, քեզ եմ միայն տեսնում: Պատկերդ այնպես է տպավորվել իմ սրտում, որ եթե քեզ մի ժամ չտեսնեմ, հոգիս կտամ: Ինչ ունեմ՝ քունն է. տունս, ունեցած-չունեցածս, կյանքս, բոլորս մատաղ լինեմք ոտքերիդ տակ: Մեռնեմ էն ձեռքին, որ քեզ պահել ու մեծացրել է»:²⁷ Նման վերաբերմունքը փեսայի նկատմամբ շարունակվել է նշանդրեցից մինչև հարսանիք: Այդ ընթացքում փեսան պարտավոր էր տոն օրերին նվերներով այցելել իր նշանածին:

Խ. Աբովյանի վկայությամբ հարսանիքը տևել է երեք օր, մասնակցել են բոլոր ազգականները: Փեսան նախօրոք սափրվել է, լողացել: Յուրահատուկ ծես է եղել փեսայի բաղնիք գնալը, որն ուղեկցվել է երաժշտությամբ և փեսայի ընկերների ուղեկցությամբ: Բաղնիքում երեկոյան քեֆ են արել ու կատակել, իսկ փեսան սովորության համաձայն, քեֆին մասնակցելու իրավունք չի ունեցել, որովհետև հաջորդ օրը պետք է հաղորդություն ընդունել եկեղեցում:²⁸

Խ. Աբովյանը գրել է, որ բաղնիքից վերադառնալուց հետո բոլոր հյուրերը զվարճանում են, պարում ու երգում, նրանց հյուրասիրում էր փեսայի հայրը: Ոչ մի կին իրավունք չունեցավ այդ սենյակում երևալու: Այս նկարագրության ժամանակ է, որ Խ. Աբովյանը հարևանցիորեն հիշատակում է *խնամպագին* նմանվող մի երևույթ: Նա գրում էր. «Չահել տղաներից մեկը ձայն է տալիս. - Չինակիրներ, ո՞ւմ քրոջը համբուրենք: - Խաչեղբոր, - հնչում է պատասխանը: Երբեմն կանչողին պատասխանում են. «Քո քրոջը», կամ՝ «Նրա քրոջը, ով ձայն տվեց»:²⁹ Այս սովորույթը պահպանվել էր XIX դ. վերջերին և XX դ. առաջին քառորդին, որն արվում էր հարսնատի կերուխումն աղջկա հոր տանն ավարտելուց հետո՝ տանից դուրս գալու պահին: Խնամպագի իմաստը նախապես ընտրած աղջկան հասարակայնորեն տաբուսացնելն էր: Հարսնացուի տանը հավաքվել

²⁴ Ռ. Ն ա հ ա պ ե տ յ ա ն, *Խուսափման սովորույթի դրսևորումները աղձնիքահայերի ընտանեկան կենցաղում*, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», Եր., 2005, 1, էջ 149:

²⁵ Խ. Ա բ ո վ յ ա ն, հ. 8, էջ 170:

²⁶ Ե. Լ ա յ ա յ ա ն, *Ծիսական կարգը հայոց մեջ*, Ա սրբակ, Թիֆլիս, 1913, էջ 10:

²⁷ Խ. Ա բ ո վ յ ա ն, հ. 8, էջ 170:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 171:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 172-173:

են մի խումբ կանայք, որոնք հարսնացուի աչքերը ներկել են սև ներկով, իսկ եղունգներն ու մատները կարմիր հիմաշով: Հիման այս դեպքում օգտագործվել է որպես զարդ, մյուս կողմից՝ խորհրդանշել է նորի գաղափարը:

Հայկական հարսանիքների ժամանակ կարևոր անձ է եղել խաչեղբայրը, որն անպատճառ պետք է փեսայի արյունակից ազգականը լիներ:³⁰ Այս դեպքում Խ. Աբովյանը պետք է որ նկատի ունենար խաչեղբոր տոհմական լինելը, որովհետև հայաբնակ շատ գավառներում յուրաքանչյուր գերդաստան իր խաչեղբայրներին շարունակ միևնույն տոհմի սերունդներից է հրավիրել:³¹

Քավոր, կնքահայր, խաչեղբայր հասկացությունները չափազանց կարևոր դեր են կատարում հայ ընտանեկան-ամուսնական ծեսերի ու սովորությունների մեջ: Պսակի արարողության ժամանակ քավորի ներկայությունը խիստ անհրաժեշտ է համարվել: Հարսանեկան ծիսակատարության ողջ ընթացքում քավորին վերապահված է բացառիկ դեր՝ պաշտպանել «թագավորին» և «թագուհուն» անտեսանելի և տեսանելի բոլոր չարիքներից ու թշնամիներից: Քավորի առաջնորդությամբ հարսանքավորների խումբը գնացել է հարսնացուի ետևից, իսկ փեսայի ծնողներն ու տարեց հյուրերը մնացել են տանը: Փեսա-թագավորը մինչև շեմից ներս մտնելն աներոջից որևէ նվեր է ստացել: Աները փեսային խոստացել է իբրև ընծա նվիրել մեկ եգ: - «Եգ ունես, արտոյ վարի՛ր...»: «Մի եգով է կամենում փեսային ընդունել», - ծաղրել են ներկաները...: Ի վերջո, աները խոստացել է. «Իմ սպիտակ ձին կամ հինգ տակառ գինին, կամ թե՛ պարտեզի մի մասը ձեզ փեշքեշ»: Այնուհետև հարսի մայրը բակում փեսայի բերանը կռնֆետ կամ շաքար է դրել, հետո երկու մետաքսե կտոր խաչածև կապել փեսայի և խաչեղբոր վզին, համբուրել նրանց, շաքարաջուր տվել խմելու, որից հետո՝ պարել: Խ. Աբովյանի վկայությամբ, պարում էր նաև աները:³² Այնուհետև փեսա-թագավորին նստեցրել են նրա համար հատուկ պատրաստած տեղը, որից հետո քահանան օրհնել է հարսի զգեստները: Հարսի դեմքը ծածկել են սպիտակ քողով, գլխի չորս կողմը փաթաթել բաց կարմիր կտոր, որը կոչվել է կրաքաշի:³³ Կտորի մի ծայրը բռնել է հարսը, իսկ մյուսը՝ փեսան: Հարսին հագցնելուց հետո հրավիրել են խաչեղբորը, որ կապի հարսի գոտին, որը խորհրդանշել է կուսության գաղափարը:

Նորապսակներին օրհնել է աղջկա հայրը, այնուհետև հարսն ու փեսան հարսանքավորների հետ շարժվել են դեպի եկեղեցի: Աղջկա ծնողները հարսանքավորների հետ եկեղեցի չեն գնացել: Խ. Աբովյանն այս երևույթի մեջ տեսնում է առևանգման ամուսնությունից առաջացած թշնամության հետքերը: Հարսնացուին եկեղեցի է ուղեկցել այն կինը, որը նրա մատներին հիմա է դրել, ինչպես նաև հարսի եղբայրը, որոնք հարսին պաշտպանել են «չարից»: Երաժիշտները գնացել են առջևից, փեսան իր խաչեղբոր հետ՝ հետևից, իսկ երկու քայլ այնկողմ՝ հարսնացուն:

Եկեղեցում խաչեղբայրը նորապսակների գլխավերևում պահել է մերկացրած սուր, իսկ եկեղեցու սպասավորները կատարել են պսակադրությունը:³⁴ Պսակադրության վերջում քահանան նորապսակներին տվել է մի բաժակ գինի, որից սկզբում խմել է փեսան, հետո՝ հարսը:³⁵ Պսակադրությունն ավարտելուց հետո հարսանքավորները գնացել են փեսայի տուն: Նորապսակներին դիմավորել է փեսայի մայրը, որը պարելով մոտեցել է հարսին, համբուրել նրան, ներս տարել և նստեցրել նրա համար նախատեսված տեղում: Հաջորդ օրը կատարվել է մի ծես, որի ժամանակ հավեր են զոհաբերել: Խաչեղբայրը, առանց այլալայության, սկսում է սրով խփել ու սպանել պատահած հավերին, որոնց տերերը չեն պահանջել հավի արժեքը: Երբեմն այսպես են վարվել նաև պատահած գառների և ուլերի հետ:³⁶

³⁰ Խ. Աբովյան, հ. 8, էջ 171-172:

³¹ Խ. Մամվելյան, Մայրական իրավունքը, «Ազգագրական հանդես», գիրք XVII, Թիֆլիս, 1908, էջ 74:

³² Խ. Աբովյան, հ. 8, էջ 174:

³³ Նույն տեղում, էջ 174-175:

³⁴ Նույն տեղում, էջ 176:

³⁵ Նույնը:

³⁶ Նույն տեղում, էջ 177:

Այդ երեկոյան նորասպակներին նվերներ են տվել: Ամենաքանկ նվերը պետք է տար խաչեղբայրը: Խաչեղբոր կատարած ծախսերի դիմաց, որոշ ժամանակ անց, փեսան խաչեղբոր տուն է ուղարկում քանկարժեք նվերներ: Նույն օրը քահանան արձակել է կարմիր թելը, որը խորհրդանշել է հարսանիքի ավարտը, և նորասպակներն իրավունք են ստացել անկողին մտնելու: Այդ ծեսը կոչվում է *թագ վերցում*: «Թագ վերցումից» երեք-չորս շաբաթ հետո միայն, ինչպես վկայում է Խ. Աբովյանը, հարսն իրավունք է ստացել այցելելու ծնողներին, որը կոչվել է երեսբացուկ կամ դարձ:³⁷

Այսպիսով, ուսումնասիրելով Խ. Աբովյանի բազմաթիվ ստեղծագործություններ, փորձել ենք ի մի բերել հայոց ընտանեկան-ամուսնական սովորույթներին ու ծեսերին առնչվող նկարագրությունները, որոնք բավականին շատ տեղեկություններ են պարունակում ավանդական հայկական ընտանիքների սոցիալ-հասարակական փոխհարաբերությունների և առհասարակ տվյալ ժամանակաշրջանի ավանդույթային արժեհավակարգի մասին:

ХАРАКТЕРИСТИКА СЕМЕЙНО-БРАЧНЫХ ОБЫЧАЕВ И ОБРЯДОВ АРМЯН В ТРУДАХ Х. АБОВЯНА

___ Резюме ___

___ Р. Нагапетян ___

В арменоведении Х. Абовян оценён как основатель новой армянской литературы, великий просветитель и педагог. Однако его этнографическое наследие до сих пор не исследовано и не оценено. Между тем он своим этнографическим наследием сыграл огромную роль в становлении армянской этнологии. В статье обобщаются описания, относящиеся к армянским семейно-брачным обычаям и обрядам, которые содержат богатую информацию о социально-общественных взаимоотношениях традиционных армянских семей и традиционных ценностях исследованной эпохи.

³⁷ Խ. Աբովյան, հ. 8, էջ 177: